

ZBIGNIEW ZIOŁO

Podkarpacka Szkoła Wyższa im. Bł. Ks. W. Findysza w Jaśle

RENESANS BADAŃ NAD PROCESAMI SEMIURBANIZACJI

Abstract: The Renaissance of Research on Semiurbanisation Processes. The subject of this article is to present some current opinions: (i) research problems on semiurbanisation, (ii) the role of travelling to work in this process, (iii) the creation of Warsaw Metropolis and (iv) the necessity of knowing the mechanisms of creating the process of village urbanisation.

Problematyka badawcza procesów semiurbanizacji, mimo że w ostatnich latach nie była zbyt często podejmowana, należy do szczególnie aktualnych i ważnych zarówno ze względów naukowo-poznawczych, jak i aplikacyjnych. Wynika to z tego, że rolnictwo i związana z nim gospodarka żywnościowa wymaga zastosowania złożonych instrumentów, których celem będzie przyspieszenie jej procesów dostosowanych do nowych reguł nawiązujących do gospodarki i polityki rolnej Unii Europejskiej. Wiąże się to z koniecznością podejmowania działań prowadzących do podnoszenia konkurencyjności krajowego sektora rolniczego. Wiele zaległości jest do nadrobienia w tym zakresie tym bardziej, że w latach zmian systemu gospodarowania i transformacji gospodarki narodowej, zagadnieniom tym poświęcano relatywnie niewiele miejsca. Natomiast ze względu na potencjał demograficzny, ekonomiczny i społeczny obszarów wiejskich, problematyka przekształceń tego sektora gospodarki powinna być systematycznie pogłębiana. Rolnictwo nie jest w stanie samodzielnie dostosować się do nowych reguł gospodarowania i narastającej konkurencyjności na rynku żywnościowym. Musi być powiązane różnorodnymi relacjami z elementami kompleksu przetwórczego¹. Dlatego nie można doprowadzać do dalszej degradacji ekonomicznej, społecznej i kulturowej rozległych obszarów wiejskich położonych w zapleczu metropolii, jak i poza ich zasięgiem.

Na tle interesujących referatów nasuwają się pewne spostrzeżenia, które częściowo wynikają z nieuwzględnienia, przez ich autorów, dotychczasowych wyników badań z tego zakresu. Wydaje się, że powinny one być uwzględniane w dalszych studiach nad problematyką przebudowy obszarów wiejskich, pozostających zarówno

¹ Ziolo (1991), Debelle *et al.* (1996), Fircowicz *et al.* (2006), Greła (2008).

w zapleczu dużych miast, jak i terenów wiejskich położonych w dalszej odległości poza ich wpływem. W prezentowanej wypowiedzi ograniczę się do wybranych zagadnień, które dotyczą: zaprezentowania idei dotychczasowych prac nad problematyką urbanizacji wsi, migracji wahadłowych jako jednego z podstawowych elementów więzi miasta z zapleczem, miejsca metropolii i obszaru metropolitalnego Warszawy w przestrzeni europejskiej i krajowej oraz próby zarysowania mechanizmu procesów urbanizacji wsi, czyli procesu semiurbanizacji.

1. Pragnę nadmienić, że **problematyka przemian struktur demograficznych, społecznych, ekonomicznych, kulturowych i przestrzennych obszarów wiejskich** kształtujących się w zapleczu dużych miast należała do kluczowych badań w byłej Katedrze Geografii Ekonomicznej Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie (obecnej Akademii Pedagogicznej), w zespole jej kierownika – prof. M. Dobrowolskiej. Równolegle problematyka ta była podejmowana także przez inne ośrodki naukowe, zwłaszcza ośrodek wrocławski, w zespole prof. S. Golachowskiego i ośrodek opolski, reprezentowany głównie przez Instytut Śląski, z którymi prof. M. Dobrowolska utrzymywała stałą współpracę. W szkole prof. M. Dobrowolskiej w wyniku przyjętych założeń teoretycznych oraz nawiązujących do nich wieloaspektowych badań empirycznych, zmierzano do odtworzenia mechanizmu przemian obszarów wiejskich pozostających pod wpływem procesów industrialnych, jak i obszarów pozostających z dala od dużych miast, odznaczających się tradycjami pracy w rolnictwie. Podstawą metodologiczną tych badań była praca *Dynamika krajobrazu kulturalnego*² opublikowana w 1946 r., dotycząca dynamiki przemian krajobrazu kulturalnego, której koncepcje były ciągle rozwijane w kolejnych studiach teoretycznych i empirycznych także przez współpracowników (m.in. J. Jarowiecką, J. Rajmana, J. Herme, B. Górza i Z. Ziolo).

Szczególne miejsce zajmowała problematyka przemian obszarów wiejskich pod wpływem intensywnej industrializacji, rozwijana w ramach prac byłego Komitetu Badań Rejonów Uprzemysławianych przy Prezydium PAN. Badania tego Komitetu dotyczyły głównie analizy wpływu rozwoju wielkich inwestycji w nowo powstających okręgach przemysłowych (m.in. Płocka, Puław, Legnicy, Konina, Tarnobrzegu, Bełchatowa)³, na niezwykle dynamiczne kształtowanie się ośrodków wzrostu społeczno-gospodarczego i nasilające się przemiany społeczne, gospodarcze oraz kulturowe, pozostających w ich zapleczu, terenów rolniczych. Głównym czynnikiem przemian był gwałtowny wzrost nakładów inwestycyjnych i lokalizacja nowych potężnych kombinatów przemysłowych, które kreowały duże ośrodki zatrudnienia pozarolniczego. Na zasadzie powiązań łańcuchowych oddziaływały one na bardzo intensywne przemiany otoczenia wiejskiego przez: kształtowanie się załóg pracowniczych i dojazdy do pracy, wzrost dochodów ludności z pracy pozarolniczej, migrację ludności, rozwój budownictwa, modernizację techniczną gospodarstw domowych, zmiany struktury użytkowania

² Dobrowolska (1946, 1959, 1964, 1976).

³ Dobrowolska (1968); Ignar (1975); Stelmachowski (1975), Ziolo (1978).

ziemi, przemiany funkcjonalne wsi, rozbudowę jej infrastruktury technicznej, urbanizację wsi, a także przez rozwijanie aspiracji i kształtowanie nowych planów życiowych młodzieży. Jednocześnie jednak wpływały na dysharmonię między rozwojem procesów industrializacji i urbanizacji. Należy nadmienić, że procesy te na obszarach intensywnie uprzemysłowionych dokonywały się bardzo szybko, i w relatywnie krótkim czasie można było lepiej poznawać ich zarysowujące się prawidłowości. W pracach tych dokonywano wielu uogólnień i przedstawiono wiele wniosków odnoszących się do kształtujących się procesów, a także stworzono pewne podwaliny pod budowę teorii procesów przekształceń terenów wiejskich w wyniku oddziaływania ośrodków miejskich i postępującej urbanizacji wsi. Wydaje się, że wypracowane wówczas precyzyjne metody badań są nadal aktualne, ale nie zostały wykorzystane przez badaczy podejmujących tę problematykę. Dlatego w dalszych pracach konieczne jest dokonanie przeglądu wcześniej wypracowanych metod i osiągniętych wyników badań, co częściowo dokonał już w swojej pracy prof. Heffner. Należy przyjąć, że pozwolą one na dalsze rozwijanie koncepcji i metod badawczych, które stworzą właściwe przesłanki do kontynuowania i pogłębiania badań procesów semiurbanizacji dokonujących się w nowych warunkach gospodarki rynkowej. Rozeznanie tych procesów jest niezwykle ważne wobec wielu negatywnych zjawisk pojawiających się na terenie obszarów wiejskich (ukryte bezrobocie, żywiołowe migracje, znaczne obszary odłogów, starzenie demograficzne, obniżenie standardu życia, pojawiające się bariery dostępu do kształcenia i pracy).

2. W wielu wypowiedziach jako nową problematykę zaproponowano **migracje wahadłowe, które są reprezentowane przez dojazdy do pracy**. Wiele z zarysowanych pomysłów, było już w przeszłości prezentowane we wcześniejszych pracach, w tym w kilku rozprawach habilitacyjnych m.in. Olędzkiego, Lijewskiego, Kitowskiego. Nasilenie dojazdów traktowano jako podstawowy czynnik przemian społecznych, ekonomicznych i kulturowych, który obok wielu walorów pozytywnych (dochody ludności wiejskiej z pracy pozarolniczej, zmiana struktury zawodowej i stylów życia, zmiana aspiracji i planów życiowych młodzieży), wpływał także na kształtowanie się zjawisk negatywnych (m.in. utrwalanie rozdrobnionej struktury agrarnej, rozkawałkowanie gospodarstw, brak odbudowy parku technicznego w gospodarstwach rolnych, zmniejszanie zainteresowania podnoszeniem efektywności produkcji rolniczej). Należy zaznaczyć, że nasilające się w przeszłości dojazdy do pracy, które szczególnie silnie rozwijały się na terenie południowej Polski, były wynikiem poważnych dysproporcji między rozwojem rynku pracy w miastach a ich zapóźnieniem w zakresie rozmiarów zasobów mieszkaniowych. W konsekwencji, procesy industrializacji znacznie wyprzedzały na tym terenie procesy urbanizacyjne⁴. W wyniku dysharmonii tych procesów woj. podkarpackie odznacza się obecnie w kraju najniższym poziomem urbanizacji. Wydaje się, że i w nowych warunkach gospodarowania, problematyka dysproporcji między rozwojem miejsc pracy a przyrostem zasobów mieszkaniowych

⁴ Por. Fajferek, Ziolo (1979).

w miastach będzie miała nieco inny charakter. Wpływa na to niski poziom dochodów ludności i relatywnie wysokie ceny zasobów mieszkaniowych w budownictwie wielorodzinnym na terenie miast, ale też nasilające się tendencje odpływu zamożniejszej ludności miejskiej na tereny sąsiednich wsi i rozwój bardziej komfortowego indywidualnego budownictwa mieszkaniowego. Ponadto, poważną barierą ograniczającą zasięg oddziaływania dojazdów jest słaba jakość dróg zwiększająca odległość czasową oraz rosnące koszty dojazdów zarówno środkami komunikacji zbiorowej, jak i indywidualnej, wynikające m.in. z rosnących cen paliwa.

3. Szczególnie ważnym problemem jest kształtowanie się metropolii Warszawy i związanego z nią obszaru metropolitalnego. Wydaje się, że należy szerzej rozpatrywać miejsce Warszawy w przestrzeni społeczno-gospodarczej i nie ograniczać jej do warunków regionalnych. Kształtowanie Warszawy wraz z jej obszarem metropolitalnym należy rozpatrywać jako ważny element nie tylko w przestrzeni krajowej, ale także europejskiej. W tej części Europy, bardzo intensywnie rozwija się na zachodzie metropolia Berlina, licząca obecnie ponad 3,4 mln ludności, a zespołu miejskiego 6,1 mln, na wschodzie Moskwa licząca 10,1 mln mieszkańców, a zespołu miejskiego 10,4 mln. Między nimi położona jest Warszawa licząca 1,7 mln osób. Znaczna różnica potencjału demograficznego i związanego z nim potencjału społeczno-gospodarczego jest odzwierciedleniem obecnego miejsca Warszawy w przestrzeni europejskiej. Dla właściwego rozwoju wspomnianych miast, w przestrzeni europejskiej kształtują się strefy oddziaływania, które będą rozszerzać powierzchnię i zwiększać zasięg swojego oddziaływania m.in. w wyniku planowanej modernizacji trakcji kolejowej i autostradowej oraz połączeń lotniczych. Obecnie, kolejowa odległość czasowa między Poznaniem a Berlinem oraz Poznaniem a Warszawą jest identyczna. Zachodzi pytanie, w czyjej strefie oddziaływania będzie funkcjonowała gospodarka miasta Poznania, a także Wrocławia i Szczecina, czy w strefie oddziaływania Warszawy, czy Berlina. Biorąc pod uwagę tendencje zmian w zakresie poziomu i jakości zagospodarowania, a także planowaną modernizację szlaków transportowych, należy przyjąć, że coraz bardziej atrakcyjny dla działalności biznesowej mieszkańców znacznych obszarów zachodniej Polski będzie się stawał Berlin niż Warszawa. Intensywny rozwój Moskwy jako metropolii europejskiej będzie także stopniowo rozszerzać strefę wpływów ekonomicznych. W wyniku intensywnego rozwoju tych metropolii, Warszawa z obecnym potencjałem gospodarczym będzie zmuszona do funkcjonowania jako subcentrum w przestrzeni europejskiej, które będzie się rozwijać pod wpływem potencjału gospodarczego Berlina lub Moskwy. Jednocześnie, już dzisiaj zaznaczają się tendencje do nawiązywania coraz silniejszych powiązań gospodarczych między metropoliami Berlina i Moskwy z pominięciem Warszawy, a także między Niemcami i Rosją, zwłaszcza w zakresie dostaw paliw, dostępności do rozległych i rozwijających się rynków zbytu, którym podporządkowana jest budowa sieciowych układów transportowych i łączności. Będzie to zmniejszać rolę Warszawy jako centrum europejskiego oraz może przyczyniać się do peryferyzacji krajowej przestrzeni gospodarczej, ograniczając jej znaczenie do obsza-

ru tranzytu, lokowania relatywnie starszych rodzajów działalności gospodarczej i in. Dlatego szczególnie ważne dla Warszawy, a także kraju jest dążenie do kreowania jej jako konkurencyjnej, a zarazem partnerskiej metropolii europejskiej, która w wyniku rozwoju wykształci także odpowiedni obszar metropolitalny, rozwijać będzie funkcje centralne pobudzające procesy rozwoju całego kraju. Dlatego w tym zakresie muszą zostać podjęte działania, które powinny zmierzać do celowego kształtowania Warszawy jako ważnego europejskiego, a nie tylko krajowego centrum rozwoju.

Analiza obecnych tendencji rozwoju dokonujących się w zapleczu Warszawy wskazuje, że podstawową rolę w tym zakresie odgrywają działania inwestycyjne kapitału, który wybiera najdogodniejsze miejsca do lokalizacji swojej działalności, pozostawiając między nimi wiele wolnej przestrzeni. Oznacza to, że mniejsze znaczenie przypisuje się warunkom przyrodniczym, a także racjonalnej gospodarce terenami rolniczymi. Wydaje się, że wynika to z braku wizji kształtowania Warszawy jako nowoczesnej i konkurencyjnej metropolii europejskiej, a także słabości władz i lekceważenia planowania przestrzennego, co w konsekwencji wpływa na brak harmonii przestrzenno-funkcjonalnej miasta i jego strefy oddziaływania. Obecnie utrwała się łańcuchową zabudowę produkcyjno-usługową wzdłuż słabej infrastruktury drogowej, zamiast tworzyć zwartą zabudowę w układzie np. kwartałów z odpowiednio przygotowanymi inwestycjami infrastruktury techniczno-ekonomicznej.

W analizie procesów przestrzennych ważną rolę odgrywa odpowiednie podejście do analizowanej problematyki. Ogólnie dość powszechnie myli się podejście formalne z podejściem funkcjonalnym. W podejściu formalnym analizujemy wartości poszczególnych cech według przyjętych jednostek (gmin, powiatów, województw), natomiast w ujęciu funkcjonalnym przestrzeń traktuje się jako kategorię ciągłą o zmieniającym się stopniu przekształceń. W układzie formalnym teren Warszawy ogranicza się do granic administracyjnych miasta, natomiast w układzie funkcjonalnym jest on znacznie szerszy i obejmuje sąsiednie jednostki osadnicze. Przejawem tego jest brak zasadniczych różnic między terenami położonymi na peryferiach miasta a terenami przyległymi do miasta. Granica miasta jest rzeczą umowną (formalną), a miasto podlega określonym formom zarządzania, natomiast tereny o tych samych własnościach funkcjonalnych położone w jego zapleczu podlegają już innym regułom zarządzania. Ważną rolę w tym zakresie powinny odgrywać ściślejsze powiązania Warszawy i jej zaplecza w zakresie koncepcji rozwojowych, mające na celu przyspieszenie budowy, jak już wspomniano, partnerskiej pod względem ekonomicznym, społecznym i kulturowym metropolii o funkcjach europejskich.

4. Prace mające na celu poznawanie mechanizmów kształtujących wzajemne relacje (zachodzące i zmieniające się) między miastem a terenami jego zaplecza należy traktować jako bardzo ważne. Powinny one służyć rozwijaniu koncepcji teoretycznych i ich weryfikacji w badaniach empirycznych, tak aby na ich podstawie określać kierunki dalszego rozwoju.

Wydaje się, że problematykę i analizę obszaru metropolitalnego należy rozpatrywać w zależności od celu, jakim mogą być: zarządzanie, funkcjonowanie

i perspektywiczny rozwój społeczno-gospodarczy i przestrzenny. Do zarządzania samorządowymi układami społeczno-gospodarczymi i przyrodniczymi tworzącymi obszar metropolitalny, konieczne jest przyjęcie podziału administracyjnego. Jako podstawowe jednostki powinny być brane pod uwagę gminy, które mają określoną władzę oraz wykorzystują określone instrumenty prawne i ekonomiczne do tworzenia swojego rozwoju. W celu analizy przestrzennego procesu oddziaływania metropolii, niezbędne jest podejście funkcjonalne, które ze względu na znaczenie i potencjał poszczególnych jednostek osadniczych analizuje zachodzące zmiany procesów powiązań przestrzennych wpływających na urbanizację wiejskich jednostek osadniczych. Odmiennego podejścia wymagają cele planistyczne, które ogólnie zmierzają do wyznaczenia określonej przestrzeni dla przyszłego rozwoju metropolii i jej strefy oddziaływania. Muszą tu być tak wyznaczone tereny, aby w przyszłości nie stwarzały barier rozprzestrzeniającego się miasta i obszaru metropolitalnego. Dlatego ważną rolę w tym zakresie spełniają potencjalne obszary, które w przyszłości mogłyby ulegać ewolucyjnym lub przyspieszonym procesom urbanizacyjnym. Podstawowymi jednostkami administracyjnymi w tym zakresie powinny być powiaty, na których terenie wykształcone obecnie funkcje ponadlokalne, w następnych latach mogą umożliwiać wykształcanie się nowych funkcji wyższego rzędu w strukturze układu metropolitalnego. Należy przyjąć, że współczesny obszar funkcjonalny układu metropolitalnego jest mniejszy (nie obejmuje wszystkich jednostek wiejskich danej gminy, a tylko te, które się urbanizują, np. ze względu na uzbrojenie terenu) niż obszar formalny (wyznaczany przez granice gmin, na których terenie występują wsie nie wykazujące tendencji urbanizacyjnych) czy planistyczny (wyznaczany przez granice powiatów).

Dotychczasowe badania empiryczne prowadzone w warunkach gospodarki centralnie sterowanej oraz próby ich uogólniania, podobnie jak podjęte badania w warunkach wdrażania gospodarki rynkowej wskazują, że przemiany obszarów wiejskich położonych w zapleczu miast zależą w dużym stopniu od nasilenia dysproporcji między potencjałem miejsc pracy w danym mieście oraz jego zasobami pracy. Uruchamia to proces migracji wahadłowych oraz migracji podmiotów gospodarczych, które na zasadzie sprzężeń łańcuchowych wpływają na kolejne formy przemian. Duża koncentracja potencjału ekonomicznego na terenie miasta może mieć zbyt mało miejsca dla rozwoju, dlatego nadwyżka kapitału musi wykraczać poza jego granice. Jeżeli na terenach zaplecza miasta znajduje on sprzyjające warunki nowych lokalizacji i możliwości rozwoju, wówczas generuje przemiany funkcjonalne i społeczno-ekonomiczne, prowadzące do intensyfikacji procesów semiurbanizacji. W świetle tak rozumianego procesu należy przyjąć, że czynniki rozwojowe miasta wobec jego ograniczonej pojemności oraz zasobów, uaktywniają procesy przemian wiejskiego zaplecza dostosowując go stopniowo do własnych potrzeb funkcjonalnych i rozwojowych. Dlatego należy przyjąć tezę, że procesy urbanizacyjne wypełniając ograniczoną strukturę przestrzeni miasta przenoszą się na tereny jego zaplecza. W ten sposób mamy do czynienia z rozprzestrzenianiem się procesów urbanizacji na wiejskie tereny jego zaplecza. Przyjmowane pojęcie *semiurba-*

nizacji nie odnosi się więc do nowego procesu, a do procesów urbanizacji dokonujących na terenie obszarów wiejskich. Dlatego korzystniejsze jest przyjmowanie pojęcia *urbanizacja wsi*, które mówi o pewnej ciągłości przestrzennej procesów dokonujących się pod wpływem przemian gospodarczych i funkcjonalnych obszarów wiejskich. Procesy urbanizacji wsi należy więc traktować, jako taką samą kategorię procesu przemian, jak urbanizacja miasta, które dokonują się na innym podłożu i w odmiennych warunkach społeczno-ekonomicznych, kulturowych i prawnych. Mechanizm ten uruchamia się w wyniku nasycenia przestrzeni miasta potencjałem techniczno-ekonomicznym, który przenosi się na tereny zaplecza i przekształca przestrzeń wiejską w przestrzeń miejską.

Literatura

- Debelle L., Fircowicz W., Maj R., Richard H., Woźniak M., Ziolo Z., 1996, *Kooperatywa SCA-RA być może wzór do naśladowania*. Prace Komisji Nauk Ekonomicznych PAN, Oddz. w Krakowie, nr 21, Wyd. Oddz. PAN, Kraków.
- Dobrowolska M., 1946, *Dynamika krajobrazu kulturalnego*. „Przegląd Geograficzny” z. 1, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Dobrowolska M., 1959, *Przemiany struktury społeczno-gospodarczej wsi małopolskiej*. „Przegląd Geograficzny” z. 1, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Dobrowolska M., 1964, *Strefa podmiejska. Procesy demograficzne i społeczno-osadnicze*. „Prace geograficzne” z. 22, Rocznik Naukowo-Dydaktyczny, WSP w Krakowie, Kraków.
- Dobrowolska M., 1976, *Przeobrażenia struktur regionalnych Polski oraz kierunki analizy. Studia nad ekonomiką regionu*, t. 6. Śląski Instytut Naukowy, Katowice.
- Dobrowolska M. (red.), 1968, *Dynamika przemian społeczno-demograficznych i osadniczych w Okręgu Siarkowo-Metalurgicznym*. Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych KBRU PAN, z. 29.
- Fajferek A., Ziolo Z., 1979, *Próba określenia stopnia wyprzedzenia procesów urbanizacji przez procesy industrializacji*. Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych, KBRU PAN, nr 71.
- Fircowicz W., Maj R., Woźniak M., Ziolo Z. (red.), 2006, *Rolnictwo w Departamencie Aube – rozwój i perspektywy*. Studia Regionalne i Lokalne Polski Południowo-Wschodniej, t. I, Dzierżówka–Kraków.
- Grela E. R. (red.), 2008, *Lucerna w żywieniu ludzi i zwierząt*. Studia Regionalne i Lokalne Polski Południowo-Wschodniej, t. III.
- Ignar S., 1975, *Zadania Komitetu Badań Rejonów Uprzemysławianych przy Prezydium PAN*, [w:] *Gospodarka czynnikiem ludzkim w rejonach uprzemysławianych*. Warszawa.
- Stelmachowski A. (red.), 1975, *Kształtowanie rozwoju społeczno-ekonomicznego rejonów uprzemysławianych*. Seria: Problemy Rejonów Uprzemysławianych, Warszawa.
- Ziolo Z. (red.), 1978, *Przemiany społeczno-ekonomiczne Tarnobrzeskiego Rejonu Uprzemysławianego*. Seria: Problemy Rejonów Uprzemysławianych, Warszawa.
- Ziolo Z., 1991, *Zarys kompleksu rolniczo-przetwórczego w układzie regionalnym*, [w:] *Problemy przemysłu rolno-spożywczego w badaniach geograficznych*. Centralny Ośrodek Metodyczny Studiów Nauczycielskich, Komisja Geografii Przemysłu PTG, Kraków–Warszawa.